

HALÁSZ LÁSZLÓ

MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

FREUD: FIKCIÓ ÉS NEM-FIKCIÓ KÖZÖTT — IRODALOMPSZICHOLÓGIAI ELEMZÉS¹

Freud életművének — első pszichoanalitikus munkái megjelenésétől — kitarító társa az a kritika, hogy sokkal inkább irodalom, mint tudomány az, amit csinált. Freud bizonyosan túl elegánsan és világosan írt ahhoz, semhogy a tudomány fantáziátlan robotosai jó szívvel elviselhették volna. A kifejezésmód hatásossága és a kollégák (?) irigysége vagy zavara azonban csak tünet. A stílus híven követi a freudi szemléletet és gondolkodásmódot, amelynek szülöttei valóban nem egykönnyen terelhetők be az irodalom vagy tudomány karámjába. A freudi életmű kivételes kihívás mindazoknak, akiket a köztesség és a többarcúság kreatív lehetőségei foglalkoztatnak. Miközben a freudi megközelítés pszichológiai jellegzetességein, határsértéseinek természetén tündödnünk, elkerülhetetlen, hogy az irodalom (művészet) és a tudomány néhány sajátosságát is megvilágítsuk.

1.

Freud utolsóként befejezett és még életében publikált könyve a *Mózes és az egyistenhit*. Ezt 38 év választja el első „kopernikuszi” művétől, a pszichoanalízist megalapító *Álomfejtéstől*. A tényleges időrendet megfordítva, az életút vége felől indulok el. A végkifejlet több tekintetben summázat. Tömör összegezése, egyben kiélézése is mindannak, ami a hosszú és termékeny élet(mű) legutolsó hónapjaiban sem veszítette el fontosságát Fre-

¹ A tanulmány a szerző Freud: between Fiction and Non-fiction (in: PEREIRA, F. (ed.), 1992, *Literature and Psychoanalysis*, Instituto Superior de Psicologia Aplicada, Lisbon) című tanulmányának magyar változata. Készült az OTKA 2611. számú téma keretében.

ud szemében. E mozzanatokot kutatva (és nem a mű elemzése és értékelése céljából) időzünk el hosszasan a Mózes-könyvön.

Freud 1934-ben kezdett dolgozni rajta. „Sehogy sem tudtam mit kezdeni a szabadidőmmel, így hát lekötött, hogy minden egyebet félretettem. De még ne örüljön, hogy majd elolvashatja, mert fogadni mernék, erre sosem kerül sor...” — írta Arnold Zweignek (idézi JONES, 1973, 639. o.). Freud félt, hogy munkája a hivatalos vallási körökben olyan felháborodást vált ki, aminek nyomán betiltják Bécsben az analízist. „Visszatart még az is, hogy véleményem szerint tanulmányom nem elég megalapozott, s nem is tetszik nekem túlságosan... Nem állja ki még saját bírálatomat sem. Több bizonyosságra lenne szükségem...” (idézi JONES, 1973, 639—640. o.).

A megírt fejezetet tehát félreteszi. De néhány hónap múlva, 1935-ben bevallja, hogy „Mózes nem hagyja képzeletemet nyugton... Ami produkciómot illeti, ez olyan, mint analízisem általában. Amikor egy dolog megragad, más nem léphet a helyébe. A horizont üres marad. Mózeshez oda vagyok kötve.” Freud megírja a második fejezetet, habár számol vele, hogy végkövetkeztetése kétséges, mivel „látszólag homokra alapozza a motivációit.” És afelől sincs kétsége, hogy „A szakértők könnyűszerrel kontár hírébe keverhetnének” (idézi JONES, 1973, 640. o.). Bár bizonyítéka semmivel sem lett több, 1937-ben már nem tudott ellenállni, hogy az elkészült két fejezetet az *Imagó*ban publikálja.

„Nem könnyű vállalkozás elvitatni egy néptől azt a férfit, akit legnagyobb fiának tisztel, különösen, ha az ember maga is ehhez a néphez tartozik. De nem lehet olyan érv, mely rábírhatna, hogy állítólagos nemzeti érdekeket ebbe helyezzek az igazságnak; és különben is, a tények felderítése, megvilágítása csak haszonnal járhat” — írta az első fejezet bevezető soraiban (FREUD, 1987, 9. o.). Az idézett levélrészletek is mutatják, Freud tudta, hogy pusztá feltevés az, amit kifejt. „Ha Mózes egyiptomi eredetét egyik történelmi kiindulópontunknak akarjuk felhasználni, akkor legalább még egy szilárd pontra van szükségünk, hogy a felderengő lehetőségek nagy gazdagságát illetően kivédhessük azt a kritikát, hogy mindez csak fantázia szüleménye, és távol áll a valóságtól... Ilyen adat azonban nem áll rendelkezésünkre...” (FREUD, 1987, 23. o.). Mindez nem tartotta vissza, hogy folytassa a munkát.

„... számomra sem nagyon csábító gondolat, hogy a skolasztikusok és talmudisták közé számítsanak, akiket kielégít elméletük csillogtatása, de közömbösek az iránt, hogy állításaiknak mennyi közük van a valósághoz.”

„Nem törődve ezekkel az aggályokkal, noha ma éppoly súlyosan esnek latba, mint korábbi cikkem közreadásakor, az ellentétes motívumok küzdelméből az az elhatározás alakult ki bennem, hogy mégis közölni fogom cikkem folytatását” — így a második fejezet közlését bevezetve (FREUD, 1987, 28. o.).

„Az olyan ember bátorságával, aki semmit vagy csak nagyon keveset veszíthet, most ismét hozzáfogok, hogy jól megokolt elhatározásomat másodszor is megszegjem” — írta a harmadik átfogó fejezet még Bécsben születő előszavában (FREUD, 1987, 87. o.), amelyhez azután Londonba menekülve a Hitler által megszállt Ausztriából, további előszót illesztett: „Nincsenek többé külső akadályok vagy legalábbis olyanok, amelyekről visszariadnék... A belső nehézségeken a politikai változások és otthonom elhagyása mit sem változtathattak. Továbbra is vegyes érzelmekkel tekintek munkámra, hiányzik belőle az egységnek és a kohézióknak az az érzékelése, amelynek szerző és műve közt feltétlenül meg kell lennie. Nem mintha nem volnék meggyőződve eredményeim helyességéről” (FREUD, 1987, 91—92. o.). Freud tántoríthatatlan volt. Hiába próbálták meg többen is lebeszélni a mű közléséről.

Valóban mindenáron el akarta mondani, amit elmondott. „... elég nekem, hogy magam hihetek a probléma megoldásában. Egész életemen át kísért” — írta 1935-ben (idézi JONES, 1957, 3, 194. o.), és érezte változatlanul 1938-ban. Akkor vallanánk be, hogy nem sokra becsüljük a freudizmust, ha nem gyanakodnánk mélységes személyes érintettségre, élet-témára, racionalizációra, elhárításra, azonosulásra.

Freud mellett érvelt, hogy valójában két Mózes létezett. Az első egy egyiptomi nemesember, az egyistenhit igazi megalapítója, akit a zsidók megölték. A második Mózeszt éppen ezért fogadták el vezetőjükül a zsidók, mert büntudatuk gyötörte őket. Amint erre Freud életének több külföldi kutatója felhívta a figyelmet, a Mózes elleni lázadás ismerős lehetett Freudnak a tízes évek elejéről, Adlerrel és Junggal folytatott polémijából, ami felidézte benne korábbi félelmét, hogy „a tudomány semmibe vesz engem életem során; néhány évtizeddel később valaki más csalhatatlan biztonsággal rájön ugyanazon dolgokra — amelyekre az idő még nem érett meg — és számára hozza majd meg a dicsőséget, mivel az előfutár kudarca elkerülhetetlen” (idézi ROAZEN, 1979, 301. o.).

Ugyancsak közel állt Freudhoz az azonosulás a mitikus hőssel, aki kívülálló és nem tartozik a népéhez. 1933-ban írta magáról: „Íme, a saját zsidóságunkkal való jókora szembenállást még ravaszul el lehet rejteni.

Végül is, a mi nagy tanítónk, Mózes határozottan antiszemita volt és ebből nem is csinált titkot” (idézi ROAZEN, 1979, 310. o.). További rokononás: Freud az első Mózeset, összhangban a bibliai hagyománnyal, mint „késedelmet a szólásra” jellemezte, miközben ez idő tájt állkapocsrákja már komoly beszédnehézségeket okozott neki.

Freud belső kényszert érzett, hogy családját a halhatatlanok — Leonardo, Michelangelo, Goethe — körében találja meg, Shakespeare-t pedig arisztokratának vélte. „Freud szemében a dolgok sohasem olyanok voltak, mint a felszínen látszottak, és ezért alakította át a zsidó Mózeset, a rabszolgák fiát nemcsak nemessé, de arisztokratává” — állapította meg ROAZEN (1979, 515. o.).

Noha életkora szerint már messze elhagyta első éveit, a születés és az eredet kérdései csillapíthatatlanul izgatták. Intellektuális kíváncsiságát ez mozgathatta — véli ROBERT (1974) — és nem hagyott neki nyugtot a Mózes írásakor sem, hogy megkísérelje széttörni nemzedékek láncát és megszabaduljon az apáktól, ősöktől, akik a lét botrányos korlátaihoz kötik. Mózes és népe történetét eszerint azért írta az öreg és halálos beteg Freud, hogy némi ideig felfüggeszse a visszatérés rettegett pillanatát — az elfojtottét és az örök visszatérést a patriarchákhoz. A mű végső üzenete: ő, Freud nem zsidó, nem osztrák többé, senkinek sem kíván fia lenni, csak a saját műveinek. A meggyilkolt próféta módjára hagyja, hogy identitásának titka előtt a megrökönyödött későbbi századok ott álljanak tancstalanul.

Bár a Mózes-könyv a pszichoanalízis alaptémáinak variációs ismétlését adja, kiiktatva a történelem és a szükségszerűség valódi világát, voltaképpen személytelen formája ellenére felfogható „családi románc”-nak, amelyet Freud szerint élete adott szakaszában minden neurotikus megalgot. Egyébként könyve első fogalmazványának az alábbi címet adta: *Mózes, az ember, történelmi regény*. De belátta, hogy „Nem sokat értek történelmi regények írásához — idézi JONES (1973, 640. o.). — Bízunk ezt csak Thomas Mannra.” (Aki nemcsak abban az értelemben tett ennek eleget, ahogy Freud tudta és gondolta. Néhány évvel később, miután Freud publikálta a teljes Mózes-könyvet, Mann egyebek között ennek a „regénynek” ismeretében írt egy másikat, *A törvényt*.) Annak, hogy Freud az említett ötlettel kacérkodott, bizonyosan fontos eleme, hogy a történelmi regény ismét vonzóvá vált. Ez időben készíti elő Thomas Mann — akivel Freud 1930-as Goethe-díja óta szorosabb kapcsolatba került — a *József és testvérei* első részét, de akkor írja Heinrich Mann, Ludwig, a két Zweig, Feuchtwanger is történelmi regényeit. Freud Arnold Zweighez 1934-ben

és 1935-ben írt leveleiben kárhóztatja magát, hogy a bibliai történet feldolgozásában nem merete vagy tudta a regényírói hivatást követni, és ő „lenn a mélyben munkálkodik továbbra is azon, amit Thomas Mann a művészet kifinomult eszközeivel fenn tesz” (FREUD, 1970).

Mózessel egyébként már az *Álomfejtés*ben találkozhatunk. Egy Rómával kapcsolatos álma megfejtésében utal FREUD (1985, 142. o.) arra, hogy könnyen felismerhető benne „az ígéret földjét meglátni” motívuma. A *Mózes és az egyistenhitet az Álomfejtéssel* összeköti az is, hogy Freud már ekkor kezdte írni azt a „családi románcot”, amelyet a zsidó apagyilkosság grandiózus látomásával fejez be a Mózes könyvben. Élete végén Freud valami hasonlót tesz Mózással, mint amit tett korábban apjával — véli a már említett ROBERT (1974). Jakob Freud, az apa az igazi hőse az *Álomfejtés*nek. Egy hősnak bizonyára kevésbé alkalmas személy, akit gyengéd szeretet, mérhetetlen tisztelet vett körül; tisztelt, ám gyűlölt is, amennyiben akadály és versenytárs, méltó a legjámborabb érzésekre, de méltatlan is, mert a gyerek felfedezi, hogy gyenge, és csalódik benne.

Feltűnő az a hely és mód, ahogy az *Álomfejtés*ben Freud ennek kifejezést ad. „Hannibál (...) gimnazista éveimnek kedvenc hőse volt (...). Mikor a gimnázium felső osztályaiban először értettem meg, milyen következményekkel jár más fajból való származásom, és az antiszemita áramlatok az iskolatársak körében állásfoglalásra kényszerítettek, a sémi hadvezér alakja még nagyobbra nőtt szememben. Hannibál és Róma jelképezték a serdülő szemében az ellentétet a zsidóság szívóssága és a katolikus egyház szervezettsége között (...).

Tíz- vagy tizenkét éves lehettem, amikor apám elvitt magával sétáira, és beszélgetés közben feltárta előttem nézeteit a világ dolgairól. Hogy rámutasson, mennyivel jobb időben születtem én, mint ő, egyszer a következőket mesélte: Ott, ahol te is születél, fiatalkoromban egy szombati napon szépen kiöltözve, új szőrmesapkámban sétáltam az utcán. Arra jött egy keresztény, egy csapással lerántja rólam a sapkát, bele a sárba, és így kiált: 'Le a járdáról, zsidó!' — És te mit tettél? — kérdeztem apámtól. 'Leléptem a kocsiútra és felvettem a sapkámat' — mondta atyám nyugodtan. Úgy éreztem, hogy ez nem volt hősies viselkedés a nagy, erős ember részéről, aki engem, a kicsit kézenfogva vezetett. Ezzel a helyzettel, amely nem elégtett ki, szembeállítottam egy másikat, amely jobban megfelelt érzéseimnek: azt a jelenetet, amelyben Hannibál atyja, Hamilcar Barcas, fiát a házioltárnál megesketti, hogy bosszút fog állni a rómaiakon. Hannibál azóta kapott helyet képzeletemben.

(...) Napóleon úgy kapcsolódik Hannibálhoz, hogy ő is átkelt az Alpokon. És e harcosideál fejlődése talán még messzebb követhető visszafelé a gyermekkorba: azokig a vágyakig, amelyeket életem első három évében egy nálam egy évvel idősebb fiúval való hol barátságos, hol harcias kapcsolatomban ébresztett bennem, a gyengébb játszótársban” (FREUD, 1985, 144—145.).

Freud ezt a „családi románcot” is folytatja, és éppen a Mózes könyv írása idején. Napóleon harcosága Freud szemében szorosan összekapcsolódott azzal a gyötrellemmel, amit az okozott, hogy nem volt elsőszülött. „Kirekeszteni Józsefet — írta egy levélben 1936-ban Thomas Mannhoz —, és elfoglalni az ő helyét. Józseffé válni a saját személyében bizonyára a legerősebb érzése volt a gyerek Napóleonnak.” Napóleon megkoronázása Freud szerint egyszerre volt győzelem apján és idősebb bátyján, aki névrokona a leghíresebb bibliai álmodónak és álomfejtőnek. Így az az összehasonlítás, amelyet Freud idézett levelének első szakaszaiban, tétován tesz (Freud nem volt második fiú), újra felbukkan a végén: „mindketten vereségtek Józseffel” (BOWIE, 1987, 183. o.).

Visszatérve még az *Álomfejtés*hez, a kiemelkedés, a nagyráhatottság motívuma apjával szemben egy további (álom)kontextusban is megjelenik: „... (volt) egy másik otthoni kényelmetlenségem hét- vagy nyolcéves koromban, amelyre igen jól emlékszem. Este, lefekvés előtt, túltettem magam a diszkréció ama szabályán, amely szerint a gyermekek szükségletüket ne a szülők hálószobájában, vagy azok jelenlétében végezzék, és atyám a lelkiprédikációjában azt a megjegyzést tette, hogy ebből a fiúból sem lesz semmi. Ez rettenetesen sérthette becsvágyamat, hiszen álmaimban minduntalan visszatérnek a célzások erre a jelenetre, s rendszerint együttjár velük képességeim és sikereim felsorolása, mintha azt mondanám: lám, mégis lett belőlem valami” (FREUD, 1985, 158—159. o.).

Az *Álomfejtés*nek a *Mózes és az egyistenhittel* való összekötése abban az értelemben sem önkényes, hogy Freud az *Álomfejtés* végén maga is használta az „elméleti fikció” kifejezést (a magyar fordítás nem adja vissza), mivel a kérdéses összefüggésben „túlment a megbizonyíthatón”. Mint arra BOWIE (1987) felhívta figyelmet, Freud gyakran visszatért a fikció fogalmához, utalva azokra a bizonytalan pontokra, amelyekhez eljutott vagy azokra a pótlólagos hipotézisekre, amelyek elcsábították.

De fikcióról, mint nem szilárdan megalapozott hipotézisről beszélni kevesebb annál, mint amit mondani akarunk. A Mózesről szóló „történelmi regény” vezérmotívuma a két Mózes, s az első mint egyiptomi nemes

stb. kimondottan sokkoló. Akár egy tudományos fantasztikus regényíró is megirigyelhette volna. És ez a megbotránkoztatásra törekvő féktelen szellem (minden másképpen van, mint ahogy látszik) alapján jellemzi Freud munkásságát. „... Irtózott attól, hogy meggátolják valamiben, béklyóba verjék. Szerette szabadon átadni magát gondolatainak, kíváncsi volt, merre viszik őt, s ilyenkor pillanatnyi ügyet sem vetett semmiféle pontos elhatárolásra; úgy vélte, ráér erre később is. (...) Freudnak lényegi vonása volt a rugalmas, mozgékony szellem, készen a legcsapongóbb spekulációkra, és nyitva van a legújabb, sőt legképtelenebb gondolatok előtt is (...), ha ezek az eszmék tőle származnak” — állapította meg JONES (1973, 55, 490).

Mindez jól beleillett zsidóságának abba az élményébe, hogy harcosan szembe fordul a többséggel, a konvenciókkal vagy bármivel, amit nem tart helyesnek. Úgy tölti be hősi elhivatottságát, hogy teljesen új irányt szab a gondolkodásnak, amivel valójában ő hívja ki sokak ellenállását. Így megkapja a visszaigazolást arról, hogy tántoríthatatlanul halad a maga vágta úton. Freudnak a szó több értelmében is igaza volt, amikor egy levelében azt írta, hogy ha valaha találkozna a Mindenhatóval, az nem vethetné a szemére, hogy nem élt a lehető legjobban állítólagos szabadságával (idézi JONES, 1973, 468. o.).

Az *Álomfejtés* első kiadása idején egy levelében így jellemezte magát: „Én egyáltalán nem vagyok a tudomány embere, nem vagyok megfigyelő, nem vagyok kísérletező, nem vagyok gondolkodó. Vérmérsékletem szerint nem vagyok más, mint konkvisztádor — kalandor, ha le akarod fordítani ezt a szót —, az ilyen ember minden kíváncsiságával, merészségével és állhatatosságával” (idézi JONES, 1957, 1, 348. o.). 35 évvel később — már a Mózes első fejezetén dolgozva — Lévy-Bruhl látogatása után ugyanennek az önjellemzésnek szellemében állapította meg: „Igazi *savant*, ha önmagammal hasonlítom össze” (idézi JONES, 1973, 640. o.).

Éppen elgondolásainak *rendkívüli* eredetisége, formabontó merészsége miatt is helyezett olyan nagy súlyt a kifejtésmód plasztikusságára, esztétikai igényű koherenciájára: a forma és a tartalom egymásba fonódó elegáns rendezettségére. És paradox módon, a végponton, Londonban ezen is felülkerekedik az imént emlegetett vérmérséklet, illetve az azt meghatározó személyes motivációs nyaláb. „Tanulmányom most következő részét nem bocsáthatom részletes magyarázat és mentegetőzés nélkül a nyilvánosság elé. Ugyanis nem egyéb, mint az első rész(...) megismétlése (...) Tudom, hogy az ábrázolásnak ez a módja nemcsak célszerűtlen, de művészietlen is (...) Sajnos, az író alkotóereje nem mindig engedelmeskedik

akarátának; a mű olyan lesz, amilyenek sikerül, és sokszor merőben függetlenül, sőt idegenül áll szemben alkotójával” (FREUD, 1987, 160, 162. o.). Jóllehet, néhány évvel korábban egy levélben Freud arról írt, hogy „annak ellenére, amit egyesek mondanak, nem vagyok művész, soha nem lettem volna képes a fény- és a színeffektusokat ábrázolni, csak erőteljes körvonalakat” (idézi JONES, 1957, 3, 453. o.), nyilvánvaló, imént idézett önkritikája a művésze, a regényíróé, az elbeszélőé.

A mérce (saját etalonján kívül) lehetett például Thomas Manné is. *A Totem és tabu* kapcsán ő így értékeli: „... tisztán művészi szempontból kétségkívül a legmagasabban áll Freud munkái között, felépítésében és irodalmi alakjában a német esszéirodalom nagy példaképeivel rokon és azokhoz tartozó mestermű (...) ennek a klinikai légkörből az általános-emberi érdekesség merész láthatáráig emelkedő műnek rendkívüli olvasmányosságában a forma emberi törvénye nyilvánul meg, emberség és forma metafizikus összetartozása, mely a költészet és a 'szép' irodalom világa felett uralkodik és azt meghatározza. Azoknak a dolgoknak a világa ez, melyeket az ember nem fejez ki, hacsak nem tudja jól kifejezni — a költők és írók világa. Ez az alkotás idetartozik; nem mindennapi tudóstákolmány ez, hanem része a világirodalomnak” (MANN, 1947, 31—32. o.).

A megfelelőek ellenére, Freud és Thomas Mann nem ugyanoda teszi a hangsúlyt. Freud ugyan lemondott arról, hogy Mózesről történelmi regényt, ebben az értelemben kitalált, fantáziaszülte fikciót írjon, de nyitva hagyva azt a kérdést, hogy „állításainak mennyi köze van a valósághoz”, azaz hogy mennyi tanulmányában a fikció, arra továbbra sem igazán a savant tekintetével néz. Egyértelműen elismeri, hogy tanulmányt ír, de szerzőként úgy beszél róla, ami fikció írásánál lenne magától értetődő. És hogy még bonyolultabb — ellentmondásosabb — legyen a kép, Freudot ennek ellenére nem véletlenül nevezték utóbb a „lélek biológusá”-nak (SULLOWAY, 1987). Maga is úgy vélte, hogy munkásságával a természettudományos gondolkodást — amelyet neurohistológusként kitűnő mesterektől sajátított el és ígéretesen kezdett megvalósítani — egy új szférára, a lelki életre terjesztette ki. „A pszichoanalízis is természettudomány. Mi egyéb lehetne?” — tette fel magának a szónoki kérdést (idézi JAHODA, 1977, 119. o.).

Thomas Mann Freudnak egy korábbi — a Mózes-könyvbe egyébként beépülő — munkáját minősíti esszének. Mégpedig olyannak, amelyik többet ér, mint a szokásos tudományos szöveg. Thomas Mann szemében — legalábbis az adott összefüggésben — az irodalom(hoz tartozás) az érték-hierarchia magasabb fokát jelenti, mint a tudomány. Ugyanakkor a legki-

sebb kétsége sincs Freud kutatói igazsága felől. A „forma emberi törvényének” megnyilvánulása miatt „a költők és írók világába” emeli Freudot, de nem tartja fikciók szerzőjének. Anélkül minősíti többnek, hogy egyszerűsége kevesebbnek is ítélné.

2.

Felötlik bennünk, hogy a freudi életmű rendhagyó sajátossága egyszerűen abban van — és ezt a Mózes könyv csak kielezi —, hogy voltaképpen az „irodalom” fogalmának 18. századi, esetleg 19. század eleji tágasabb jelentését állítja helyre, amely többé-kevésbé az összes írásművet felölelte. De ezen az alapon — hogy ne menjünk messze — a pszichológia teljes irodalma idetartozna. Mi magyarázza, hogy éppen Freudnál vetődik fel ily erővel ez a kérdés? Az irodalom mai közfelfogásához közelítünk. Az irodalom olyan írott (vagy szóbeli) alkotás, amelynek lényeges jegye az esztétikai minőség.

Ám ahhoz, hogy e teljesen egyértelműnek látszó kritérium alkalmazása milyen gondokat okoz, nem szükséges sem az esztétikumot szándékosan megkérdőjelező posztmodern irodalomra, sem az irodalom meghatározhatatlan proteuszi természetét hirdető dekonstruktivistákra hivatkozni. Egy német irodalomtörténész, CYZARS (1926) megjegyezte, hogy jóval kevesebb „esztétikai energiát” talált korabeli irodalmi művekben, mint egy szemészeti tankönyvben. Kétségtelen, hogy azok a formai eszközök, amelyek a mindennapi nyelvet elgépiesedett használatától „eltérítik”, önmagában nem tekinthetők az irodalmiság hordozóinak, mivel nem irodalmi szövegekben: hirdetésektől a riportszövegekig megtalálhatók. Mindazonáltal, az a mérték és az az egységesség, ahogy hangtani, mondattani és jelentésbeli hatások megjelennek, meghatározóan hozzájárulnak, hogy bevonják az olvasót az irodalmi kommunikációba.

Az irodalmi szöveg külön-külön ugyan másféle szövegekben is előforduló alkotóelemeinek együttese összetett, többretegű jelentéssel rendelkezhet. Még a mindennapi közlésben is összekapcsolódnak az elsődleges jelentések másodlagosakkal. Az irodalmi szöveg sajátos természete, hogy az elsődleges denotatív (szótári) jelentés felfogása nem a leglényesebb része a megértésnek. Ennek az a feltétele, hogy az olvasó a konnotációk (személyes, érzelmi jelentések) és a szöveggörnyezettől irányított jelentések hálózatát is mozgásba hozza.

Azt a tudást, ismeretet a világról és a művészetről, amit az olvasó mozgósít, kevésbé korlátozza a szöveg, mint a tudományos vagy még általánosabban szólva: a magyarázó-értekező diskurzus esetében. És a kép-

zelet működése ugyancsak kevésbé szigorúan irányított. De a legkritikusabb mozzanat a célállapot. Irodalmi szövegeknél egyszerűen lehetetlen tökéletes megoldást (értelmezést) találni, de akár előre megmondani, hogy pontosan hány és mifajta egyenértékű megoldás (értelmezés) lehetséges. A magyarázó-értelmező szöveg olvasója világosan meghatározott problémával kerül szembe, míg az irodalmi szövegben a „probléma” — REITMAN (1965) kifejezését parafrázálva — „rosszul meghatározott”. Meglehetősen tág tér nyílik az olvasó érzelmeinek, emlékeinek és gondolatainak. Ez a viszonylag nagyfokú szabadság lehet egy irodalmi mű jelentős értéke, de bizonyos, hogy a tudományos műnek nem válik javára.

Az irodalmi mű nemcsak a világot mutatja, ahogy az író látja, hanem önmagát, ahogy a világot látja. Nemcsak megfigyelő-, emlékezőképességét, hanem indítékai, vágyai szövevényét is. Ezek csakúgy eltárgyasult lényegi erőkké válnak a műben, mint a megformálásukhoz szükséges képességek. A (természet)tudományos mű viszont a kutatási eredménynek lehetőség szerint az alkotó személyes tulajdonságaitól mentes bemutatására törekszik. A tudós termékeiben az „ember” legmagasabbrendű megismerőképessége elvileg a maga tiszta formájában tárgyiasul el. Másként szólva, a tudós képességeinek eltárgyasítása során mindent elkövet (alkotótehetségéhez ez is hozzátartozik), hogy a tevékenységéhez nélkülözhetetlen, ám az eredmény egzaktságát veszélyeztető szubjektív tényezőket munkája végeredményéből ki tudja vonni. Vita sem férhet hozzá, hogy az Ohm-törvény teljesen kívül esik a tetszés-nemtetszés, a rokon-ellenszenv körén. Érdembeli megítéléséhez felfedezője személyének a bevonása haszontalan. A dezantropomorfizálás sikereként a mű kizárólag önmagáról (azaz az általa megragadott természeti viszonyokról) beszél.

De az úgynevezett embertudományok művelőjének — alkalmazzon bár természettudományos módszert — az élethez, az emberekhez való viszonya, elkötelezettsége elkerülhetetlenebbül nyilatkozik meg. A tudományterület sajátosságaitól függően azzal is számolni kell, hogy a produktum és értékelése közé a műalkotáshoz több tekintetben hasonló közvetítő tényezők iktatódnak be. Az alkotó tulajdonságainak megítélése rávetül a művére, és annak ilyen vagy olyan jegyei mint az alkotó személyes tulajdonságai jelennek meg. Az érvényesség természettudományos tesztelése a nem freudista pszichológiának sem a legerősebb oldala (vö. HALL-LINDZEY, 1970), de a Freud munkássága által felvetett probléma ennél is súlyosabb. E tekintetben is kiélez: ezúttal a természettudomány és az értelmező (hermeneutikai) tudomány közötti különbséget.

Hermeneutikai szempontból magától értetődő, hogy egy szöveg — legyen akár embertudományi, akár irodalmi — jelentése nem készen adott, nem egyértelmű, hanem értelmezés révén kell azt kibontani. A freudi pszichoanalízis is értelmező tevékenység, amely abban segíti a páciens, hogy életének elkülönült eseményeit összefüggő elbeszéléssé szervezze. Amit a *Mózes és az egyistenhit* megírásával tett Freud, azért oly figyelemre méltó, mert ennek a narratív szöveg-(újra)alkotó tevékenységnek egy különös-végletes esetét mutatja. Sajátos (re)konstrukció, mert alapja a Szentírás, amely eleve nagy hermeneutikai kihívás. Önmagában is narratív (re)konstrukció, amelyben nem-fikció és fikció, történelmi események, legendák, folklór és költészet elegyednek — különböző szerzőktől és különböző időkben. Freud szövege sajátos, mivel a pszichoanalízist a zsidó és az egyetemes kultúrtörténet kiemelkedő alakjáról szóló (re)konstrukciónak a narratív (re)konstrukciójára használja fel, kombinálva ezt saját személyes témájával.

Bármilyen eredeti, ahogyan ezt Freud teszi, fel kell idéznünk, hogy a bibliamagyarozók tevékenységének szerves része volt az applikáció is (v.ö. HIRSCH, 1987). Ez már túlmegy a szövegen, a jelentést alkalmazza az értelmezőre magára, illetve közösségére: mit mond nekünk, mit jelent számunkra? Voltaképpen ez a — hangsúlyozottan nem új — kérdésfeltevés az önmegértéshez vezet, amit RICOEUR (1980) a legmélyebb hermeneutikai törekvésnek tart. Minden értelmezés szándéka, hogy a távolit meghódítsa: hidat emeljen a múlt kulturális korszak, amelyhez a szöveg tartozik és maga az értelmező között. Az exegéta a szöveg jelentését magáévá teszi, az idegent ismerőssé: a sajátjává teszi. Így a másik megértésén keresztül magáról való megértése nő.

Bár Freud úgy tekintette magát, mint archeológust, aki a múlt feledésbe vesztett elemeit tárja fel, az újabb kritika ezt nemigen fogadja el (SPENCE, 1982). Az archaikus élményeknek nincs megformált alakjuk. És Freud, összhangban a narratív hagyománnyal, nagy figyelmet szentelt annak, hogy jó történethez jusson, ami koherens, folyamatos és megfelelően be van fejezve. A történelmi igazság azonban az összeillő részek helyének és idejének pontos ismeretét is megköveteli.

Az analitikus eljárásból következik, hogy a páciensnek érthetőségre kell törekednie. „A páciensnek a költőhöz hasonlóan mindig keresnie kell az éppen helyénvaló szót, és az analitikusnak, saját kompetenciája révén, nyomatékosan meg kell próbálnia a páciens által szándékolt jelentést megkonstruálnia” — így SPENCE (1982, 85. o.).

Ez a beszédmód és a legbensőbb gondolatok kifejezése meglehetősen ellentétes. A pszichoanalitikus beszámolók egyfajta életrajzok és önéletrajzok, amelynek irodalomtörténete a görög, kelta és német szóbeli epikus hagyományon alapul — így RICOEUR (1977).

Amint az író is rendszerint tisztázza magában, milyen közönségnek ír, a páciens is megróbálja felmérni, ki hallgatja. A műfaj befolyásolja a tartalmat. Ha a páciens ironikus hangot akar megütni, arra kényszerül, hogy bizonyos élményeket kiválasszon, másokat mellőzzön. Ez korlátozza az asszociatív szabadságot (SPENCE, 1982). Ugyanakkor HIRSCH (1967) figyelmeztet, hogy az értelmezőnek sejtése kell legyen arról, hogy miféle jelentéssel kerül szembe, mivel anélkül nem tudja a részleteket egységbe szervezni. Vagyis a műfaji elgondolásoknak heurisztikai szerepük van. Úgy is mondhatjuk, hogy odaillő sémákkal látnak el, amelyek irányítják az értelmezést. Az értelmezés nyelvi és narratív aspektusainak elsőségük lehet a történelmi igazsággal szemben. Az értelmezés kielégíthet pusztán azért, mert egy izolált, befejezetlen eseményt jelentéssel teli mondattá alakít; SPENCE (1982, 138. o.) szép kifejezésével „elbeszélő otthont” talál neki.

Arisztotelesz (1963) abban látta az irodalom sajátosságát, hogy mintegy a történelem és a filozófia közt közvetítő, ismeretadó funkciót tölt be. Egyedi alakokat és eseményeket ábrázol, mint a történelem, de általánosít, mint a filozófia. Ezt a fikcióval éri el, amely a tényszerű igazságot megszegi, de a szükségszerűség és valószínűség törvényei a fikciót is szabályozzák. HIRSCH (1987, 490. o.) Philip Sidney nyomán úgy mondja, hogy „a költő sejteti az általános elvet és egyben konkrét példát is nyújt”. Freud meghökkenítő esetei, illetve magyarázatai közel vannak ehhez a példázó funkcióhoz.

Breurral közösen írott hisztériáról szóló tanulmányaiban — néhány évvel az *Álomfejtés* előtt — maga Freud figyelt fel arra, hogy esetleírásai ahhoz hasonlóan is olvashatók, ahogyan az elbeszélések. Feszültséget érzett a — melleleg irodalmi ihletéstől nem mentes — katartikus módszer tudományos igénye és a beteg szenvedéstörténetéhez kapcsolódó tünetek nem tudományos (tudományelőtti) bemutatásának módja között. De ezt nem saját vonzódásaival, hanem az anyag természetével magyarázta (MARSHALL, 1982).

Kétségtelen, egy részben felfedett emlék olyan pontosan megvilágíthatja a páciens élettörténeti beszámolóját, hogy mind a páciens, mind az analitikus szerint igaznak kell lennie. Freud sok, eredetileg hipotetikus és problematikus konstrukciója azáltal, hogy a páciens életének koherens le-

írásához járul hozzá, rekonstrukcióvá válik. A koherencia meghatározása maga a kérdés. Egy beszámolóban számos, egyaránt kielégítő vége lehet. Könnyebb találni tételeket, amelyek megvilágítják vagy kiterjesztik az elbeszélést, mint amelyek nem illenek egyáltalán oda. A nyelv hajlékonysága egyenesen zavarbaejtő — követjük itt és alább ismét SPENCE (1982) gondolatmenetét.

Az orosz formalisták ismeretes módon megkülönböztetik a fabulát, ami az elbeszélés nyersanyaga, ahogy eredeti időrendben történik és a sujet-t, azt a módot, ahogyan ez az anyag megjelenik az elbeszélésben. A fikció megformálása részben megjelenik az elbeszélésben. A fikció megformálása részben úgy határozható meg, mint a mód, ahogyan a fabula elrendeződik sujet-vé. Ez az eredeti időviszonyokat gyakran alaposan megváltoztató elbeszélő technika dolga. A hatás jórészt ettől függ. Az analízis során az aktuális ülés fabuláját művésziileg szintén újraszervezik. Csak a megfelelő sujet teremti meg a helyes kontextust; csak ekkor „hallja ki” külső megfigyelő a kijelentéseket úgy, ahogy az analitikus, és csak így érti meg az ülés analitikus által kifejtett értelmét.

A művészi modell az archeológiai megközlítés alternatívája. Nem keressük tovább a történeti pontosságot, hanem az értelmezést esztétikai felhívása szerint nézzük. Az értelmezés kreatív (művészi értelemben). A művészi igazság fogalma bővíthető és kiterjesztheti a narratív igazság meghatározását. Azt jelzi, hogy nem rendelkezik vele bármelyik elbeszélés; hogy a koherencia és a befejezettség szükségszerű, de nem elégséges, és hogy az elbeszélés esztétikai természete a meggyőzőerő fontos része.

SEARLE (1979) szerint egy újságíró háromféle elkötelezettségnek tesz eleget: az igazságnak, az igazság bizonyításának és meggyőződése bizonyítékainak hitelessége felől. Egy regényíró viszont úgy tesz, mintha ezeket az igényeket kielégítené, de valójában egyiket sem teszi meg. Megállapításai nem szükségszerűen igazak, bizonyítékokat sem hoz felőlük és nem is hisz bennük. Minthogy a fikcióban a mondatok a szerző feltételezett szempontjából nem valóságos ítéletek és nem is szilárdan megalapozott hipotézisek, hamis ítéletként vagy elvethető hipotézisként sem lehet felfogni őket (vö. MARKIEWICZ, 1968). A hitetlenség felfüggesztése szükségszerű.

Az analitikus osztozik a riporter elkötelezettségében, ami meggyőződését illeti, de kevésbé, ami az igazságot illeti, és gyakran képtelen az alátámasztó bizonyítékot megadni — hangsúlyozza SPENCE (1982). A konstrukció és a rekonstrukció közötti különbséghez jutunk el. A konst-

rukció nem kötődik szükségszerűen adott helyhez és időhöz. Hisszük, hogy valami hasonló megtörténhetett, de nem vagyunk elkötelezve, hogy megbizonyosodjunk efelől. A múlt rekonstrukciója során viszont döntő a történeti igazság igénye.

Freud a Mózes-könyv írásának idején, a korábbiakkal ellentétben, a pszichoanalitikus gyakorlatban is a művész igényéhez közelálló, pragmatikus modell mellett szállt síkra: „Gyakran nem sikerül hozzáférnünk ahhoz, amit a páciens elfojtott. Ehelyett, ha az analízis jól folyt le, a konstrukció igazságában való mélységes meggyőződést alapozzuk meg, aminek terápiai eredménye ugyanaz, mint a visszaszerzett emléké” (FREUD, 1937, 265—266). A Mózes-könyvben is ugyanerre törekedett: elérni a „konstrukció igazságában való mélységes meggyőződést” — minden hiányzó bizonyíték ellenére. Ezzel a reális világon túl olyan lehetséges világ megalkotására vállalkozott, amely BRUNER (1986) kifejezésével a valóság konstruálásának narratív módjára épül. Az emberi szándéokra és cselekvésre összpontosít.

Mindazonáltal, tekintettel kell lennünk arra is, hogy a merev szembenállást feltételező legtöbb ellentétpár nem számol az átmenetekkel. Így van ez a spence-i narratív és történelmi igazsággal is. Hiszen a történelmi igazság sem önmagában, hanem a történetírásban jelenik meg. És itt a történelmi tények az irodalmi fikciókkal nem szükségképpen ellentétes póluson vannak. „A történetírói szövegnek folyamatosan újra fel kell fedeznie a történelmet visszapillantó értelmezéssel és ez gyakran az irodalomból vett elbeszélő vagy drámai kritériumok felhasználásával történik” — emlékeztet BEAUGRANDE (1988, 8.).

Freud élettémája, motivációja és szemléletmódja egyaránt részese annak, hogy miért hozhatta ő létre azt az egyetlen pszichológiai rendszert, amely — ahogy TRILLING (1978) hangsúlyozta — finomság, összetettség, jelentőség és tragikum dolgában felveheti a versenyt az irodalom évszázadok alatt felhalmozott lélektani felismeréseivel. Magától értetődővé teszi azt is, hogy miért hatott rá oly erősen az irodalom. Az is meglehetősen érthető, hogy a cáfolhatóság kritériumainak hiánya miatt miért oly elutasító vele szemben POPPER (1963). Csakhogy a tudományelmélet frissebb fejleményei szerint egy elméletet nem tanácsos pusztán a cáfolhatósági kritériumok alapján elvetni, hanem csak akkor, ha nem készlet további tudományos vitára (COSIN—FREEMAN—FREEMAN, 1982). Márpedig úgy látjuk, hogy e tekintetben Freud nehezen kimeríthető. És megtermékenyítő-stimuláló ereje szorosan összefügg azzal, ahogy az embert a maga eszközeivel olyan konfliktuózus lénynek ábrázolta, ami nem-

kevésbé teljes és megdönthetetlen, mint Shakespeare vagy Dosztojevszkij emberábrázolása.

Freudnak nem lenne igaza, ha írásunk alapgondolatait ugyanúgy utasítaná vissza, mint annak idején Havelock Ellisét. Ő abból kiindulva, hogy a pszichoanalízis elsősorban egyéni élettörténet anyaga, rámutatott, hogy Freud inkább művészi hivatást, mint tudományosot tölt be (ELLIS, 1919). Freud ebben nem látott mást, mint az ellenállásnak újabb megnyilvánulását és az analízis visszautasítását (FREUD, 1955, 263. o.).

Még ha irodalompszichológiai nézőpontunk miatt az idevágó rokonjegyeket emeltük is ki, azt próbáltuk bizonyítani, hogy Freud pszichológiája egyedülállóan, csak rá jellemző módon foglal helyet a fikció és a nem-fikció között. Freud hosszú és ellentmondásokkal teli munkássága különböző szakaszaiban, eltérő hangsúllyal és sikerrel egyszersmind olyan lehetséges világ megalkotására törekedett, ami az általános oksággal bánó logikai-tudományos módra, az igazságra és nem a hihető látszatra épül.

Egyedülállóságának csak az egyik következménye, hogy századunk irodalmát, film- és képzőművészetét elképesztően elsorvasztanánk, ha megkísérelnénk kimetszeni azokat a műveket, amelyek Freud munkássága nélkül nem jöttek volna létre, vagy nem így jöttek volna létre. A másik következmény, hogy paradox módon még a freudi alaptételek tudományos érvényességének igazolhatóságát tagadó kutatók között sem nehéz olyanokat találni, akik a lelki élet némely jelenségeit a freudi magyarázó elvek szerint értelmezik. Lévén, hogy azok elsősorban a tudomány számára, a tudományon belül funkcionálnak. Még ha akár saját önjellemzése, akár a tudományelmélet zord ítélete alapján elfogadnánk, hogy Freud nem nevezhető tudósnek, akkor sem vitathatnánk azt a lényege szerint döntőbb igazságot, hogy ha a pszichológia kiemelkedő alakjait kell megneveznünk, Freud neve rendszerint elsőként, de még az őt erős fenntartással kezelők körében is az elsők között feltétlenül felmerül.

A kézirat elfogadva: 1994. március

IRODALOM

- ARISZTOTELESZ, 1963, *Poétika*, Budapest, Gondolat.
 BEAUGRANDE, R., 1988, *Critical Discourse*, New Jersey, Ablex.
 BOWIE, M., 1987, *Freud, Proust and Lacan*, Cambridge, Cambridge University Press.
 BRUNER, J. S., 1986, *Actual Minds, Possible Worlds*, Cambridge, Harvard University Press.

- COSIN, B. R., FREEMAN, C. F. and FREEMAN, N. H., 1982, Critical empiricism criticized, In: WOLHEIM, R. and HOPKINS, J. (eds.), *Philosophical Essays of Freud*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CYZARS, H., 1926, *Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft*, Halle, Saale.
- ELLIS, H., 1919, *The Philosophy of Conflict*, Boston, Houghton Mifflin.
- FREUD, S., 1937, *Construction in Analysis*, Idézi: SPENCE, D., 1982, *Narrative Truth and Historical Truth*, New York—London, Norton, 274.
- FREUD, S., 1955, A note on the prehistory of the technique of analysis, *Standard Edition of Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 18, London, Hogarth.
- FREUD, S., 1985, *Álomfejtés*, Budapest, Helikon.
- FREUD, S., 1987, *Mózes*, Budapest, Európa.
- FREUD, E. L. (ed.), 1970, *Letters of Sigmund Freud and Arnold Zweig*, New York, Harcourt Brace.
- HALL, C. S. and LINDZEY, G., 1970, Freud's psychoanalytical theory, in: *Theories of Personality*, New York, Wiley, 29—77.
- HIRSCH, E. D., 1967, *Validity in Interpretation*, New Haven, Yale University Press.
- HIRSCH, E. D., 1987, Régi és új a hermeneutikában, In: FABINYI, T. (ed.), *A hermeneutika elmélete*, 2, Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszék.
- JAHODA, M., 1977, *Freud and the Dilemmas of Psychology*, London, Hogarth.
- JONES, E., 1957, *The Life and Work of Sigmund Freud*, 1—3., New York, Basic Books.
- JONES, E., 1973, *Sigmund Freud élete és munkássága*, Budapest, Gondolat.
- MANN, Th., 1947, *Freud helye a szellemtörténetben*, Budapest, Officina.
- MARKIEWICZ, H., 1968, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, Budapest, Gondolat.
- MARSHALL, D. G., 1982, Plot as trap, plot as mediation, In: HERNADI, P. (ed.), *The Horizon of Literature*, Lincoln—London, University of Nebraska.
- POPPER, K. R., 1963, *Conjectures and Refutations*, London, Routledge and Kegan Paul.
- REITMAN, W., 1965, *Cognition and Thought*, New York, Wiley.
- RICOEUR, P., 1977, The question of proof in Freud's psychoanalytic writings, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 25, 935—971, Idézi: SPENCE, D., 1982, *Narrative Truth and Historical Truth*, New York—London, Norton, 179.
- RICOEUR, P., 1980, Existence and hermeneutics, In: BLEICHER, J. (ed.), *Contemporary Hermeneutics*, London—New York, Routledge and Kegan Paul.
- ROAZEN, P., 1979, *Freud and His Followers*, Harmondsworth, Penguin.
- ROBERT, M., 1974, *D' Oedipe a Moise*, Paris, Calman-Lévy.

- SEARLE, J. R., 1979, *Expression and Meaning*, Idézi: SPENCE, D., 1982, *Narrative Truth and Historical Truth*, New York—London, Norton, 272—273.
- SPENCE, D., 1982, *Narrative Truth and Historical Truth*, New York—London, Norton.
- SULLOWAY, F., 1987, *Freud, a lélek biológusa*, Budapest, Gondolat.
- TRILLING, L., 1979, Freud és az irodalom, In: *Művészet és neurózis*, Budapest, Európa.

LÁSZLÓ HALÁSZ

FREUD: BETWEEN FICTION AND NON-FICTION

The author examines Freud's work from the point of view of psychology of literature. The paper shows how Freud's „family romance” appeared in his book *Moses and Monotheism* written in the last years of his life and in his key work *The Interpretation of Dreams* written forty years ago. Although Freud gave up writing his „historical novel”, his invented fantasy-based story about Moses he did not really consider his study to be the work of a savant: he was undecided about how remote his thesis from reality, undecided about the role of fiction. He conceded unequivocally that he was writing a study, but as an author he spoke of it as though he had been writing a fiction.

The specific nature of a literary text is that the perception of denotative meaning is not the most essential part of understanding: the reader activates a text comprising an intentionally structured network of connotations and contextual meanings. Relatively high degree of freedom of interpretations („solutions”) may be a significant value of a literary work but it certainly is not a merit of scientific one. Among others Freud accentuates the difference between natural and hermeneutic sciences. In his *Moses* book Freud shows an unusual — in fact an extreme — case of narrative text (re)construction process. It is an unusual as a (re)construction since its basis is *Holy Scripture*, which is ab ovo a great hermeneutic challenge. *Holly Scripture* is itself a narrative reconstruction in which non-fiction, historical events, legend, folklore and poetry have been mixed together by different authors in different times. Freud's text is also unusual in that psychoanalysis is used here for a narrative reconstruction of another reconstruction of a striking protagonist from

the history of Jewish, and universal culture, combined with Freud's personal life-theme.

His life-theme, motivation and cognitive style all contributed to establish the only psychological system which in its complexity, significance and tragic content could compete with the psychological knowledge accumulated in literature. At the same time he has a unique position between fiction and non-fiction as in the different periods of his work not free from contradictions, Freud strove to construct a world which built on the logico-scientific mode dealing with general causality.